

УДК 59:378.4(477.74)

В. П. Стойловський, д.б.н., професор, завідувач кафедри,**Д. А. Ківганов**, к.б.н., доцентОдеський національний університет імені І. І. Мечникова, кафедра зоології,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна, e-mail: stoylovsky@mail.ru

ДО ІСТОРІЇ КАФЕДРИ ЗООЛОГІЇ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Наведено огляд основних етапів формування та розвитку кафедри зоології Одеського національного університету.

Ключові слова: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, кафедра зоології, історія.

Перші наукові дослідження з зоології в Одеському регіоні слід пов'язувати з іменами професорів кабінету природничої історії Рішельєвського ліцею – О. Д. Нордмана та Д. О. Байкова. Ними вивчались представники морської (лиманної) та річкової, а також окремі види сухопутної фауни в період з 1832 по 1865 рр. Зоологічні дослідження знайшли продовження в Імператорському Новоросійському університеті в рамках новоутвореної кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології у 1865 на природничому відділенні фізико-математичного факультету. Кафедра складалась з декількох навчальних підрозділів: зоологічного кабінету з лабораторією та музеєм; зооанатомічного кабінету з лабораторією; фізіологічного кабінету. Першим завідувачем кафедри був ординарний професор, фахівець-зоолог І. А. Маркузен (1811–1891) відомий дослідями з анатомічної будови зубів, нирок та елементів нервової системи різних хребетних тварин.

У 1868 році І. А. Маркузен запросив І. І. Мечникова, після захисту його магістерської дисертації, на посаду приват-доцента кафедри. І. І. Мечников (1845–1916) вивчав пелагічну фауну Чорного моря. Працюючи в зоологічній лабораторії кафедри, він відкрив невідомі механізми розвитку личинкової форми *Phoronis* та отримав нові відомості про пілідії немертин і молодих поліхет. В цій же зоологічній лабораторії працював талановитий учень професора І. А. Маркузена – В. І. Шманкевич (1839–1880), який за визначенням І. І. Пузанова (1885–1971) був не тільки піонером експериментально-екологічного напрямку в Одесі, але і засновником гідробіологічних досліджень приодеських лиманів [8]. Особливості будови морських тварин на мікрорівні вивчались у лабораторії гістології, яка на кафедрі була відкрита стараннями доцента кафедри О. Ф. Стюарта. Наприкінці 1869 р. перший завідувач кафедри І. А. Маркузен подав у відставку.

Короткий проміжок часу з 1869 по 1870 рр. усі підрозділи кафедри очолював штатний доцент, доктор медицини Н. Й. Бернштейн (1838–1891). Йому разом з хранителем музеїв І. М. Відгальмом вдалося впорядкувати вже зібрані колекції і

систематизувати всі наявні препарати. Окрім того, доктор медицини В. Й. Бернштейн обладнав та організував діяльність спеціальної лабораторії при музеї, де велись практичні заняття та дослідження з анатомії [13].

Після захисту докторської дисертації у 1869 році І. І. Мечников за конкурсом був обраний ординарним професором кафедри і з 04.01.1870 р. до 26.05.1882 р. завідував зоологічним кабінетом з лабораторією та музеєм [14]. Ним на кафедрі були започатковані ембріологічні дослідження. За період 1870–1881 рр. І. І. Мечников виконав у лабораторії досліди з вивчення розвитку медуз, сифонофор, багатоніжок, губок, планарій; проводив також антропологічні дослідження. І. І. Мечников літом в 1873 і 1874 рр. провів збирання черепів калмиків під час наукових відряджень до Астраханської губернії та навколишніх територій. Він вперше в антропології використав порівняльний метод, що дозволив йому отримати важливі результати як про особливості будови черепів різних калмицьких племен, так і про їх походження.

І. І. Мечников сприяв появі на кафедрі О. О. Ковалевського (1840–1901) і І. М. Сеченова (1829–1905). Останні були дослідниками розвитку і процесів життєдіяльності тваринних організмів. І. М. Сеченов з 10.04.1871 р. був завідувачем фізіологічного кабінету [15].

Ординарний професор зоології О. О. Ковалевський працював в Одесі з 1874 до 1890 року, коли вже був обраний дійсним академіком в Імператорську Академію наук [16]. З 1874 по 1890 рр. він був завідувачем зоотомічним кабінетом з лабораторією і музеєм. О. О. Ковалевський провадив різнопланові ембріологічні та порівняльно-анатомічні дослідження тварин різних систематичних груп, починаючи з найпростіших до нижчих хордових. Він виховав цілу плеяду талановитих учнів – П. М. Бучинського (1852–1927), Я. М. Лебединського (1858–1929), С. М. Моріна (1863–1941), М. А. Шульгіна. Останній працював з О. О. Ковалевським з 1888 до 1890 рр.

Наукова діяльність І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського базувалась на вивченні величезного зоологічного матеріалу різних морів Атлантичного та Індійського океанів, морських зоологічних станцій Італії, Франції, Німеччини. Ними був встановлений філогенетичний зв'язок між різними систематичними групами безхребетних і хребетних. Це було внеском та підтвердженням еволюційної теорії Ч. Дарвіна, який неодноразово відмічав на дієву підтримку його наукових поглядів з боку дослідників-натуралістів з кафедри зоології університету Одеси.

З осені 1882 року до літа 1897 року *зоологічний кабінет* ІНУ разом з лабораторією та музеєм очолював В. В. Заленський [20], який здійснив значний обсяг наукової роботи у напрямку порівняльної ембріології та анатомії, палеозоології. З 1897 до 1920-х років цей підрозділ університету очолювали: ординарний професор В. М. Рєпяхов (1897–1905), потім заслужений ординарний професор Я. М. Лебединський (1905–1918 рр.).

Наступником Я. М. Лебединського був професор Д. К. Третяков, який захистив зоологічний музей від загибелі в часи кривавої громадянської війни.

Зоотомічний кабінет кафедри з лабораторією та музеєм у період з 1890 р. до 1897 р. очолював ординарний професор В. М. Рєпяхов (1852–1905), який активно впроваджував гістологічні методи дослідження багатьох морфологічних особливостей тварин, започатковані О. О. Ковалевським і І. І. Мечниковим [13].

Після В. М. Рєпяхова зоотомічний кабінет, музей та лабораторію кафедри очолював ординарний професор П. М. Бучинський (1897–1911). Він активно вивчав фауну одноклітинних тварин у Чорному морі та лиманах навколо Одеси. Він створив (1902 р.) морську зоологічну станцію, яку офіційно відкрили у вересні 1904 року. П. М. Бучинський до 1911 року був першим президентом студентського зоологічного гуртка, який був створений ним у 1904 р. Зоологічний гурток кафедри зоології і до нині є справжнім осередком наукових досліджень молодих вчених і трибуною, де вони виступають з першими доповідями про свої результативні пошуки в науці.

З 1912 року на кафедрі працював професор Д. К. Третяков. Вчений надзвичайно багато зробив для розвитку зоотомічного кабінету у складний період його розвитку: створив при ньому спеціальний музей порівняльної анатомії, розширив зоотомічну лабораторію, збагативши її обладнанням для морфологічних і порівняльно-гістологічних досліджень. Серед учнів Д. К. Третякова були О. Р. Прендель, М. О. Загорівський, Д. Л. Рубінштейн та ін.

На першому етапі розвитку кафедри з 1865–1920 рр. зоологічні дослідження носили переважно характер інвентаризації фауни з елементами порівняльно-ембріологічних підходів.

В 1920–1933 рр. класичний університет в Одесі був тимчасово закритий. Зоологічні дослідження з експериментальної морської зоології та палеозоології проводились на відповідних кафедрах Інституту народної освіти та Інституту професійної освіти, де викладали професори Д. К. Третяков, М. Г. Лігнау, О. О. Браунер (1857–1941), С. М. Морін, а також в лабораторіях науково-дослідного Зоолого-біологічного інституту, який був створений академіком Д. К. Третяковим у 1929 р. [21, 22].

Наступний період тривав з 1933 р. по 1941 р., коли у знов відкритому Одеському державному університеті (ОДУ) до 1937 р. існувала єдина кафедра зоології, яку очолював академік Д. К. Третяков. Він розпочав еколого-морфологічні дослідження на кафедрі.

З 1937 р. в ОДУ існувало вже дві зоологічні кафедри: зоології безхребетних тварин (рис. 1), завідувачем якої у 1937–1976 рр. був професор, член-кор. АН України М. П. Савчук (1899–1976), членами кафедри – професор, ентомолог О. М. Кириченко (1883–1942), доцент С. М. Морін та ін.; зоології хребетних тварин, завідувачем якої у 1937–1941 рр. був професор, академік АН України

Д. К. Третьяков (1878–1950), членами кафедри – доценти Г. І. Конопльов, К. Т. Бренейза, М. М. Жуков, П. І. Дмитрашко та аспірантами Н. І. Шамутіна, Ф. С. Замбриборщ, Е. І. Бешляга, Б. А. Янковський. Директором зоомузею в 1941 р. був професор О. О. Браунер.

Рис. 1. Бешевлі Л. Ю., Савчук М. П., Тарнавська Н. В., Бритва Н. Я., Панайотова Н. (середина 50-х р.)

З 26.07.1941 р. по 03.09.1944 р. ОНУ перебував в евакуації. Обидві кафедри в той час очолював професор М. П. Савчук. Університет був розташований спочатку у м. Майкопі (1941–1942 рр.), а згодом – у м. Байрам-Алі (1942–1944 рр.), де співробітники кафедр виконували значний обсяг як педагогічної, так і прикладної наукової роботи. Серед вчених слід згадати асистента Л. Ю. Бешевлі та інших зоологів [24]. На південному фронті, під час героїчної оборони Севастополя у листопаді 1941 р., смертю героя загинув другий декан біологічного факультету ОДУ, доцент кафедри зоології хребетних тварин Г. І. Конопльов (1906–1941).

Одночасно, частина викладачів та студентів залишились в окупованій Одесі і кафедра зоології увійшла до Королівського університету Трансністрії (з 16.10.1941 р. до 10.04.1944 р.). Кафедру очолював професор О. Р. Прендель (1888–1970), а роботою зоологічного музею опікувався професор С. А. Нікітін (1899–1956). Саме їм вдалося зберегти багато рідкісних експонатів з фондів кафедри зоології та музею, які не змогли евакуювати.

Після повернення з евакуації (1944 р.) кафедру зоології безхребетних очолював М. П. Савчук (до 1976 р.). Його наступником був професор В. Д. Севастьянов (1976–1986), який у складі авторського колективу під керівництвом М. С. Гілярова, отримав у 1980 р. Державну премію СРСР за 3-томне видання «Определитель обитающих в почве клещей». З 1968 по 1989 рр. на кафедрі працювала талановитий дослідник і педагог професор О. П. Андрійко (1921–1989 рр.). Вона зробила значний внесок у вивчення паразитів птахів та ссавців України та Молдови.

Кафедру зоології хребетних до 1947 р. очолював професор Прендель О. Р. З 1947 по 1971 рр. завідувачем кафедри зоології був видатний вчений І. І. Пузанов. У післявоєнні роки професор І. І. Пузанов очолив комплексні дослідження лиманів Північно-Західного Причорномор'я. Ним започатковано вивчення фауни нових і старих лісових насаджень та їх ролі у степових біоценозах. Велика увага приділялась вивченню міграцій птахів та небезпеці зіткнення їх з літаками. Професору І. І. Пузанову належить велика роль у формуванні природоохоронного світогляду студентів та природокористувачів регіону. Він був яскравим організатором наукових досліджень усього колективу кафедри зоології хребетних тварин (рис. 2, 3).

Рис. 2. Назаренко Л. Ф., Страутман Ф. І., Чернишенко А. С., Пузанов І. І., Богачик Т. А., Замбриборщ Ф. С. (кінець 60-х р.)

Певний час (1964–1967 рр.) на кафедрі зоології хребетних успішно працював визнаний фахівець-орнітолог, професор Ф. І. Страутман (1912–1967).

З 1971 по 1984 рр. кафедру зоології хребетних очолював Л. Ф. Назаренко – учень І. І. Пузанова, талановитий орнітолог, який зробив певний поштовх в вивченні орнітофауни північно-західного Причорномор'я. Нетривалий період кафедру зоології

хребетних з 1984 до 1986 рр. (до об'єднання з кафедрою зоології безхребетних та кафедрою гідробіології) очолював доцент А. І. Корзюков, який започаткував вивчення міграцій птахів через о. Зміїний.

Рис. 3. Ардамацька Т. Б., Пузанов І. І. (кінець 60-х р.)

Після об'єднання кафедр зоології хребетних, зоології безхребетних та гідробіології у 1986 р. була створена кафедра зоології та гідробіології – її завідувачем стає доктор біологічних наук В. Д. Севастьянов. У 1990 р. кафедра гідробіології відокремилась від кафедри зоології. Керівником кафедри зоології до 2006 року був професор В. Д. Севастьянов (1929–2013). Нині кафедру зоології очолює доктор біологічних наук, професор В. П. Стойловський [25]. Він веде значну педагогічну роботу серед студентів біологічного факультету, виконує великий обсяг наукових досліджень у різних напрямках (біологія та екологія тварин, сучасна справа охорони довкілля та ін.). Зараз разом з ним на кафедрі працюють: доценти Бурдейна С. Я., Ківганов Д. А., Кириленко Н. А., Корзюков А. І., Олійник Ю. М., Трач В. А., Фурман О. К., старший викладач Черничко К. Й., викладач Дели О. Ф. (рис. 4).

Наукові та педагогічні розробки викладачів і співробітників кафедри в цей час тісно пов'язані з вивченням біологічного різноманіття. Особлива увага приділяється вивченню міграцій птахів через о. Зміїний. Традиційним на кафедрі є вивчення фауністики та систематики членистоногих тварин, зокрема павуків, кліщів та комах.

Продовжується вивчення проблем оптимізації природничо-заповідної мережі, розширення природничо-заповідного фонду регіону за рахунок створення нових і збільшення площі існуючих територій, які знаходяться під охороною.

Рис. 4. Кафедра зоології в 2013 р.: перший ряд – Фурман О. К., Ремез З. М., Стойловський В. П., Корзюков А. І., другий ряд – Олійник Ю. М., Ківганов Д. А., Делі О. Ф., Борсук О. Д., Трач В. А., Черничко К. Й., Бурдейна С. Я., Богданчик І. В., Лобков В. О., Кириленко Н. А.

Аналіз і систематизація всього науково-технічного і прикладного матеріалу з проблем вивчення і охорони видового різноманіття, заповідної справи, дозволили розробити і впровадити наукові проекти які відомі в Україні і за її межами.

Список використаної літератури

1. ДАОО (Державний архів Одеської області). Фонд 42. Опис 1-2. Справа 3. Л. Б-7.
2. ДАОО. Фонд 45. Опис 11. Справа 1. Л.-12.
3. Маркевич А. И. Двадцатипятилетіе Императорскаго Новороссійскаго Университета. Историческая записка и Академическіе списки. – Одесса: Экономическая типография, 1880. – С. 443.
4. ДАОО. Фонд 42. Опис 35. Справа 61. Усі листи.
5. ДАОО. Фонд 42. Опис 35. Справа 65. Л. 89-92.
6. Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет (1965–1940). – Одесса: Типография ОГУ, 1940. – С. 13.
7. Назаренко Л. Ф. Зоологічний музей // Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. Юрженко О. І. – К.: Видавництво КДУ, 1968. – С. 157-159.
8. Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе // Труды Одесского Госуниверситета им. И. И. Мечникова. – 1954. – Т. 144. – С. 73–83.

9. *Прендель А. Р.* Роль одесских ученых в изучении фауны беспозвоночных Черного моря и ближайших материковых водоемов // Труды Одесского Госуниверситета им. И. И. Мечникова. – 1894. – Т. 144. – С. 49–55.
10. *Пузанов И. И.* Вклад Одесских ученых в развитие зоологической науки // Тез. докл. Одесской общегородской биологической научной конференции, посвящ. 300-летию воссоединения Украины с Россией. 3-я секция Зоологические науки. – Одесса: Типогр. ОГУ, 1954. – С. 3–6.
11. *Браунер А. А.* Воспоминания бывшего студента естественного отделения физико-математического факультета Новороссийского (ныне Одесского) университета 1876–1881 гг. // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941): Сб. воспоминаний и научн. тр. – Одесса, 1997. – С. 13–30.
12. ДАОО. Фонд 42. Опис 35. Справа 65. Л. 51–54.
13. *Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В.* Вклад ученых зоологов ОНУ имени Мечникова (Новороссийского) в становление и развитие зоологического музея // Філософські пошуки. – 2003. – Вип. 14–15. – С. 141–153.
14. ДАОО. Фонд 45. Опис 4. Справа 2296. Листи 19,26,47.
15. ДАОО. Фонд 42. Опис 35. Справа 109. Листи 113, 115.
16. ДАОО. Фонд 45. Опис 19. Справа 602. Листи 2–12.
17. *Пилипчук О. Я.* Александр Онуфриевич Ковалевский. – М.: Наука, 2003. – С. 113–122.
18. *Фролов В. А.* Война с микробами. Интригующие подробности открытия Мечникова. – М.: Эксмо, 2008. – 303 с.
19. *Бабий Т. П., Коханова Л. Л.* Биологи. Биографический справочник. – К.: Наукова думка, 1984. – 815 с.
20. Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. Юрженко О. І. – К.: Вид-во КДУ, 1968. – 423 с.
21. ДАОО. Фонд Р 150. Опис 1. Справа 30. Лист 210.
22. ДАОО. Фонд Р 5039. Опис 2. Справа 3. Лист 1–5.
23. *Зелинский И. П.* Одесский университет в 1865–1990 pp. – Одесса: Маяк, 1991. – 160 с.
24. *Савчук М. П.* Одеський Державний Університет в роки Великої Вітчизняної війни // Развитие зоологических исследований в Одесском университете. Академик Д. К. Третьяков и его научная школа: Сб. воспоминаний и научн. тр. – Одесса, 1999. – С. 68–77.
25. *Стойловський В. П., Богачик Т. А., Рясиков Л. В.* Нариси з історії кафедри зоології Одеського (Новоросійського) університету // Вісник ОНУ. – 2010. – Сер.: Біологія, т. 15, вип. 6. – С. 125–133.

В. П. Стойловский, Д. А. Кивганов

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, кафедра зоологии,
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина, e-mail: stoylovsky@mail.ru

К ИСТОРИИ КАФЕДРЫ ЗООЛОГИИ ОДЕССКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Резюме

Приведён обзор основных этапов формирования и развития кафедры зоологии Одесского национального университета.

Ключевые слова: Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, кафедра зоологии, история.

V. P. Stoylovsky, D. A. Kivganov

Odesa Mechnykov National University, Department of Zoology,
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082, Ukraine, e-mail: stoylovsky@mail.ru

**THE HISTORY OF ZOOLOGY DEPARTMENT
OF ODESA NATIONAL UNIVERSITY**

Summary

Provides the overview of the main stages of formation and development of the Zoology Department of Odesa National University.

Key words: Odesa Mechnykov National University, Zoology Department, history.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2013